

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՇՄԱՎՈՆՅԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԳՈՐԾԱԿԻՑՆԵՐԸ

Մ. Հ. ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

Այս տարվա հոկտեմբերի 16-ին լրացավ հայ լրագրության հիմնադրման 175 տարին։ Առաջին հայ խմբագիրը՝ Հարություն Շմավոնյանը, ոչ միայն կարողացավ կռահել իր օրերի համար կենսական անհրաժեշտություն դարձած պարբերական մամուլի ստեղծման կարևորությունը, այլև հաջողությամբ իրականացրեց հայերեն առաջին պարբերականի հրատարակման գործը։

Շմավոնյանի լուսավորական գործունեությունն սկսվում է XVIII դարի 80-ական թթ. վերջին, երբ նա նյութական զոհաբերությունների գնով և գրեթե իր ձեռքերով ստեղծելով հայկական տառերը, հիմնադրում է Մադրասի երկրորդ հայկական տպարանը։ Այնուհետև գերազանցապես նրա ծախքով տպագրվում են մի շարք գրքեր, որոնք ընդառաջում էին գաղութահայության պահանջներին։ Իբրև ուսումնական ձեռնարկներ, համապատասխան մանկավարժական-մեթոդական ցուցումներով, հրատարակվում են Պաղտասար դպիրի «Գիրք քերականութեան», «Գիրք Պորփիրի», Դավիթ Անհաղթի «Գիրք սահմանաց», «Գիրք անուանեալ ղեկավար մանկանց» աշխատությունները։ Շնորհալու «Յիսուս որդին» Շմավոնյանը տպագրում է՝ հաշվի առնելով այդ գրքի մեծ պահանջը գաղութում։ 1792 թ. առանձին գրքով, իսկ հետագայում նաև «Աղդարարի» էջերում տպագրվում են Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանի կոնդակները։ Ռուսաստանի հայության հոգևոր առաջնորդի հավաստիացումները ուսական արքունիքի բարյացակամության մասին՝ հայ հրապարակախոսն ընկալում է բուռն ոգևորությամբ։ Նա հայտարարում է, թե Եկատերինա II-ի ուշադրության արտահայտությունները իրենք կարդում են փափագմամբ։ Հաշվի առնելով կայսրուհու «զանչափելի գթածին ողորմածութիւնը», Շմավոնյանը «Աղդարարի» միջոցով առաջարկում է երախտագիտական թուղթ ուղարկել նրան։

Շմավոնյանը բաժանում էր Շահամիրյանի ջերմ ցանկությունը՝ հայերին փրկված տեսնել Հերակլ երկրորդի ձեռքով։ «Աղդարարի» խմբագիրը ոչ միայն ամսագրի հերթական տետրակների, այլև իր տպարանի գրեթե բոլոր հրատարակությունների տիտղոսաթերթերի վրա նշում էր՝ «'ի թագաւորութեանն օգոստոսափայլ տեառն երկրորդի Հերակլայ Բագրատունւոյ 'ի Թիֆլիս»։ Ավելին, 1797 թ. «Գիրք անուանեալ ղեկավար մանկանցը» նա տպագրում է Շ. Շահամիրյանի ծախքով և խնդրանքով՝ «'ի պատիւ արփիափայլ Գիօրդի ժառանգ որդւոյ թագաւորութեան վրաց Բագրատունւոյ»։

Իբրև հրապարակախոս, լուսավորիչ, Շմավոնյանին շարունակ հուզում էին իր ժողովրդի բարոյական և քաղաքական վերածնության հարցերը։ «Աղդարարի» էջերում նա քննարկում է գաղութահայության տնտեսական անհեռանկար վիճակը, կշտամբում իր հայրենակիցներին՝ նրանց անհոգության համար։ Հայ իրականությունը անհաղորդ է մնում եվրոպական քաղաքակրթությանը, ահազանգում է նա, այստեղ խշխում է տգիտության Բելը։ 1794 թ.

հիմնադրելով առաջին հայ պարբերականը, Շմավոնյանը ձեռնոց է նետում նոր ժամանակների Բելին: Ամսագրի առաջաբանում, իբրև մտահոգ այգեպան, խմբագիրը բողոքում է և՛ գետնի, և՛ սերմի պակասությունից, բայց գիտակցելով իր ձեռնարկած գործի պատմական նշանակությունը («նորոգ ոգուածք և, համարձակիմ ասել, ամենայնիւ նոր յայսմիկ դարոջ»), Շմավոնյանը վճռում է ետ չընկրկել: Նա իր խնդիրն է դարձնում ընթերցանության նյութ հասցնել հասարակությանը և դրդել գիտնականներին՝ հանդես գալ ամսագրի էջերում:

Թե որքան ժամանակին էր Շմավոնյանի կատարած քայլը, հաստատում են այն բաղմաթիվ նամակները, որոնց հեղինակները հայտարարում էին, թե «Աղդարարը» վառել է ուսման տենչը ամենքի և առավելապես երիտասարդների մեջ: «Երանի է ինձ ղի ունիմ որդիք և ժողովուրդք ուսումնասերք»-- պատասխան նամակով թղթակիցներին է դիմում Շմավոնյանը և կրկին կոչ անում գնալու ուսման և իմաստասիրության ճանապարհով:

Հայերի լուսավորության և քաղաքական ազատության հարցերը ամսագրում արծարծվում են «Հայորդի հայ» («Հայ որդի հայի») ստորագրությունը կրող հրապարակախոսական երկու հոդվածներում, որոնք Թ. Ավդալբեգյանի ենթագրությամբ պատկանում են Մովսես Բաղրամյանի գրչին: Ավդալբեգյանը այդ թեզը հիմնավորում է երկու հեղինակների լեզվի, ոճի, գաղափարների և ոգու նմանության փաստով: Հաշվի առնելով Մ. Բաղրամյանի անվան շուրջն ստեղծված անվստահության մթնոլորտը (նա բանադրված էր Սիմեոն կաթողիկոսի կողմից), Ա. Կարինյանը անհավանական է գտնում նրա հրապարակախոսական նոր ելույթի հնարավորությունը և կարծում է, որ «Հայորդի հայ» գրական կեղծանունը պատկանում է Հ. Շմավոնյանին¹:

Բոլոր դեպքերում, այդ հոդվածները ծանրակշիռ հրապարակախոսական ելույթներ են, որոնց տիրական շեշտը չէր կարող պատկանել շարքային որևէ թղթակցի: Միայն գաղութի հայության մեջ առաջնակարգ դիրք ունեցող գործիչը կարող էր ազդին դիմել «Հայեցարուք, Արամյանք» կամ «Աղգ իմ» կոչականներով, որոնք եթե մի դեպքում մտերմիկ շեշտ են պարունակում, այլ պարագաներում ազդին կշտամբելու կամ ուսուցանելու կոչումն ունեն:

Մենք կարծում ենք, որ Բաղրամյանի շուրջ ստեղծված քաղաքական անվստահության մթնոլորտն էլ թերևս սլատճառ է դարձել, որ նա «Աղդարարում» հանդես գար գրական կեղծանունով: «Հայորդի հայի» հոդվածների հոգեհարազատությունը Բաղրամյանի հրապարակախոսությանը՝ վեր է կասկածից: «Հայորդի հայը» Բաղրամյանի նման պահանջում է ազգային ինքնաճանաչության հասցնել հայերին, մանուկ սերնդին դաստիարակել աշխատասիրության ու միաբանության ոգով: Առանց այդ ամենի, գրում է նա, ունայն բան կլինի ասել, թե գնացեք ձեր երկիրը, նվաճեցեք այն և կառավարեցեք: Նախ քանքեր պետք է թափել, գործի ձեռնարկել, պայքարել: Զե՛ որ հռոմայեցիները պայքարի ու վճռականության գնով միայն կարողացան ազատվել բռնակալ Սեքստոս Տարկվինիուսից, վկայակոչում է նա «Լուկրեցիայի» օրինակը:

1797 թ. «Աղդարարի» դադարից հետո տպագրված իր գրքերից մեկի վերջաբանում Շմավոնյանը ևս Բաղրամյանի ոգով շարունակում է խորհրդա-

1 Տե՛ս Թ. Ավդալբեգյան, Ֆրանսիական մեծ հեղափոխությունն ու ժամանակակից հայերը, «Նորք», 1924, գիրք Դ, էջ 148: Ա. Կարինյան, Ակնարկներ հայ պարբերական մամուլի պատմության, հատ. 1, 1956, էջ 224:

ծել հայերի լուսավորության շուրջ: Հայ մանուկները պետք է ճանաչեն իրենց հայրենի երկիրը, սիրեն այն, սիրեն մայրենի լեզուն: «Աղաչեմ զձեզ, եղբայրք՝ անկեղծ սիրով սիրեցեք յազգ՝ և յաշխարհն ձեր», միաբան եղեք, կոչ է անում նա, ամբողջ զորությամբ հուսացեք [տենչացեք] ձեր ազգը և ամանուշակաբոյս երկիրն ձեր»: Հիշեցեք շարունակ, որ «զպտուղն աշխարհին մերոյ կթեն ձեռամբ և աշխատանօք մերոյ և վաչելէն բոնավորքն մեր»: Իբրև այս թշվառությանը դարմանելու միջոց նա առաջարկում է սիրել ընթերցանությունը՝ հայկական տառով ու բառով, անաղարտ պահել մայրենի լեզուն և խորանալ ուսման ու գիտության մեջ²: Նույն թվականին Շմավոնյանը, լույս ընծայելով Դավիթ Անհաղթի «Գիրք սահմանացը», խոսում է հայ մատենագիրների աշխատությունների տպագրության իր ծրագրերի մասին, որոնք հույս ունեն իրականացնել «օժանդակութեամբ ազգասեր և բարեմիտ անձանց ազնուականաց՝ բանասիրաց և բարեպաշտից»:

Հարություն Շմավոնյանը, որ օժտված էր նաև կաղմակերպչական ակրն-հայտ ձիրքով, իր շուրջն է համախմբում Մադրասի հայ մտավորականությանը և երիտասարդներին, նրանց կապում տպարանի աշխատանքների հետ, մասնակից դարձնում ամսաթերթի հրատարակության գործին: Իր անձնական օրինակով նա ոգևորում էր բարեկամներին, առօրյա աշխատանքի բովում դաստիարակում հայ առաջին լրագրողների սերունդը: Շմավոնյանի անձնուրաց գործունեությունը հետևյալ կերպ է բնութագրում նրա աշխատակից և բարեկամ Ս. Ղայթմազյանցը. «Երջանիկ սրբակրոն տէր Հարությունը... զմիշտ ցանկայ զօգուտ հասարակաց և զշինութիւն ազգին, թողեալ զհոգս ընտանեաց և զաւակաց, բնակի ՚ի յօտարութեան և առ այսպիսի շահեկան արգինավորութեան տքնի»³: Այդ միտքը, կարծեք, հաստատում է Շմավոնյանը, երբ գրքերից մեկի հիշատակարանում խնդրում է աստծուց կարողություն տալ իրեն՝ «վաստակել միշտ անձանձրոյթ, յաղագս ամենապայծառ ազգին հայոց, մինչև է զատեալ՝ հոգիս ի մարմնոյ»⁴:

Մեր բանասերները գրել են Հարություն Շմավոնյանի մասին, սակայն դեռևս ամբողջ խորությամբ չի ուսումնասիրվել այն գործիչների վաստակը, որոնք հսկայական նպաստ են բերել Շմավոնյանի լուսավորական ձեռնարկումների իրականացմանը: Կանգ առնենք Շմավոնյանի շուրջը համախմբված այդ մարդկանց գործունեության վրա:

Սամուել ֆահանա Տեֆֆիխպոսյան Ղայթմազյանց. — «Ազդարարի» 4-րդ համարում տպագրված է մի անստորագիր նամակ, ուղղված ոմն «Բանասերի»։ Նամակագիրը հայտնում է, թե ընդառաջելով «քանի մի եղբարց» խնդրանքին, ուղարկում է իր ուսուցիչ, հանգուցյալ Սամուել Ղայթմազյանցի կյանքի և գործունեության պատմությունը, «Ազդարարի» միջոցով այն ապագա սերունդներին հասցնելու համար: Նամակին հետևում է անանուն աշակերտի ծավալուն հոդվածը, որը պետք է ենթադրել գրված էր խմբագրի հանձնարարությամբ:

Սամուել Ղայթմազյանցը Հնդկաստան էր հասել «յաշխարհէն հայոց մեծաց», «Թիֆլիս մայրաքաղաքից»: Սկզբում նա աշխատում է Բոմբեյում, ապա 1791 թ. հուլիսին փոխադրվում է Մադրաս: Եթե հաշվի առնելու լինենք այստեղ

² Տե՛ս «Գիրք անուանեալ զեկաւար մանկանց», Մադրաս, 1797, էջ 263—285:

³ «Գիրք Պորփիրի», Մադրաս, 1793, էջ 14:

⁴ Պ ա ղ տ ա ս ա Ր Դ պ ի Ր, Գիրք քերականութեան, Մադրաս, 1791, էջ ՈԺԷ:

նրա գործոն մասնակցությունը տպարանի աշխատանքներին, ապա թերևս հիմք ունենանք մտածելու, թե այդ տպարանի հիմնադրության փաստն էլ նրան իմբեկից բերել էր Մադրաս:

Շմավոնյանը խոստովանում է, որ տպարանի հիմնադրության առաջին տարիներին ինքը մենակ էր և հուսահատ: Մադրաս ժամանելուց անմիջապես հետո Ղայթմաղյանցը իր հիմնական աշխատանքների հետ մեկտեղ կիսում է Շմավոնյանի տպարանական հոգսերը, Հարություն քահանայի արտահայտությունամբ՝ դառնում նրա օգնականը և թիկունքը:

Շմավոնյանը մեծամեծ հույսեր էր կապում իր քանքարավոր աշխատակցի հետ, հավատալով, որ նա կպայծառացնի իր տպարանը և իբրև ճրագ կվառլի՝ լույս տալով իմաստություն փափագողներին: Իսկապես, ինչպես հայտնում է կենսագիրը, Ղայթմաղյանցը հորդորում է Շմավոնյանին՝ իբրև ուսումնական ձեռնարկ հրատարակել Պաղտասար Դպիրի «Քերականութիւնը», որից միմիայն մեկ օրինակ կար Մադրասում: Այնուհետև Մադրասի ուսումնասեր երիտասարդության համար, Շմավոնյանի հետ նա ձեռնամուխ է լինում «Գիրք Պորփիրի» փիլիսոփայական ձեռնարկի հրատարակությանը: («Աշխատասիրութեամբ սրբագրեցեալ ՚ի Տէր-Սամուելէ որդւոյ տէր Փիլիպպոսի Ղայթմաղեցւոյ»): Մեր կարծիքով Պորփյուրի գրքի ուշագրավ առաջաբանը նույնպես պատկանում է Ղայթմաղյանցի գրչին⁵:

Շմավոնյանը և Ղայթմաղյանցը 1793 թ., կրկին երիտասարդության համար, ձեռնարկում են տպագրել Դավիթ Անհաղթի «Գիրք սահմանացը»: Այդ օրերին Ղայթմաղյանցը խիստ ծանրաբեռնված էր և մանկավարժական աշխատանքներով: Մադրասում նա հիմնադրել էր իր դպրոցը և պարապում էր տարբեր հասակի բաղմաթիվ աշակերտների և օրիորդների հետ: Մահախոսականի հեղինակը, որ Ղայթմաղյանցի ավագ աշակերտներից մեկն էր, պատմում է այն անսահման սիրո և պատասխանատվության մասին, որով վերաբերվում էր նա դեպի իր գործը: Ամբողջ երեք տարի Ղայթմաղյանցը աշխատում էր Մադրասում և «ոչ երբէք տեսաք զնա աններկայ ՚ի ժամանակի, ոչ հիվանդութիւնն արգելեաց՝ և ոչ զանազանութիւն եղանակաց»⁶: Աշակերտները շարադրություններ են գրում, վերլուծություններ կատարում, ուսումնասիրում ճարտասանություն: Նրանք հիացած էին իրենց ուսուցչի անբավ գիտելիքներով, եռանդով, նրա բանաստեղծական տաղանդով: Ճարտասանության բոլոր օրինակները չափածո էր գրում, մի մանուկի ծննդյան առիթով հանպատրաստից թելադրում է մի բանաստեղծություն (որը մեջ է բերվում «Ազդարարում»): Աշակերտներին ստիպում էր ոտանավորներ գրել և երբ դժվարանում էին, «նա առժամայն գրեր վասն իւրաքանչիւրոց զանազան բանի»:

Ղայթմաղյանցը թեև ուներ բաղմաթիվ բանաստեղծություններ և ձեռագիր աշխատություններ, որոնց տպագրությունը երազում էր, Պորփյուրի գրքի տպագրությունից հետո ընտրում է Դավիթ Անհաղթի աշխատությունը. նա աշակերտներին խոստանում է այդ գրքի տպագրությամբ զմայլեցնել նրանց... Այդ օրերին Սամուել քահանան հիվանդանում է. սակայն հիվանդ վիճակում էլ նա ամեն օր սրբագրում էր մամուլները և հորդորում «գործակալներին»՝

⁵ Ի թիվս այլ հարցերի, այստեղ գնահատականի խոսք է ասվում Շմավոնյանի հասցեին, որ բնականաբար չէր կարող գրվել վերջինիս կողմից:

⁶ «Ազդարար», 1794, № 4:

արագացնել դիրքը: Նա միաժամանակ շարունակում էր ուսումնական պարապմունքները փոքրերի հետ (ավագները ընդհատում են դասերը՝ շխանգարելու համար ուսուցչի խմբագրական աշխատանքները): «Զայս ամենայն նեղութիւնն՝ հաղիւ համբերել կարէ այր առողջ, մինչ սա ընդիմանայր, զոլով հիւլանդ», — պատմում է երախտապարտ աշակերտը՝:

Մահւլան օրը, 1794 թ. ապրիլի 27-ին, Ղայթմաղյանցը կանչում է իր շորս ւիրելի աշակերտներին և նրանց սովորեցնում, թե «որպիսի ջանիւք և զգուշութեամբ ջանասցուք աւարտել զգիրքն»⁸:

Ղայթմաղյանցի կատարած աշխատանքի մասին Շմալոնյանը գրում է. «Մինչ ընթերցանութեամբ ղմայլիցիք... և զերափայլիցիք մտօք գիտութեամբ սորին իմաստից... յիշեսցիք ՚ի հոգեոր մաղթանս ձեր զ Քրիստոս հանգուցեալ թիֆլիզեցի Տեր Սամուէլ շնորհապետ քահանայն տէր Փիլիպոսեան, որ նախկին հեղինակ եղև տպեցեալ զրուանց ՚ի մերումս տպարանի, որպէս և սոյն «Գիրք սահմանաց», անձանձիր և բաղմատքուն աշխատանօք սրբադրեաց ՚ի կենդանութեան իւրում մինչև ցկէտ մահուանն, և մինչդեռ կայր ՚ի մահիճս, տակաին սրբազրութիւնն սորին ուներ ՚ի ձեռին»⁹:

Սամուէլ Ղայթմաղյանցի բանաստեղծություններից մեկը նրա աշակերտները տպագրում են «Ազգարարում». դա ակրոստիքոս էր՝ նվիրւած Շմալոնյանի տպարանին նյութապես օժանդակող աղա Մարութ Հովսեփյան Փռնչյանցին¹⁰: Բանաստեղծությունը գրւած է ձարտասանական փայլուն հնարանքներով և կրկին անգամ ապացուցում է Ղայթմաղյանցի տաղանդը իբրև բանաստեղծի, փիլիսոփայի, լեզվաբանի:

Սակայն նա ավելի մեծ էր իբրև բանասեր և մանկավարժ:

Նրբ Պաղտասար Դպիրի «Քերականութիւնը» և Պորփյուրի դիրքը հրատարակվում են ուղղադրական բաղմաթիւ սխալներով («ըստ խակութեան տպագրատանն»), նա հուսահատվում է: Նրան առանձնապես մտահոգում էին Պորփյուրի գրքի կետադրական սխալները, որոնք աղավաղում էին իմաստը: «Հառաչէր միշտ ՚ի կենդանութեան իւրում, — շարունակում է Ղայթմաղյանցի աշակերտը, — յատկապէս զի անուն իւր էր նախընթաց նոցին, և մշտապէս յուսայր և ասէր մեզ, զի տպելոց է զայնս կրկին անգամ»¹¹: Գիտնական-բանասերի այս ցանկությունը, որ սակայն չի իրականանում, վկայում է Մադրասի կուլտուրական շրջանակի զևտական նշանակալից մակարդակը, թերևս Մխիթարյանների դպրոցին նմանվելու նախանձախնդրությունը: Ինչ վերաբերում է Սամուէլ Ղայթմաղյանցի գրական-բանասիրական ժառանգությանը, ապա մնում է ամսոսալ այդ կորուստը, որը միակը չէ հայ ժողովրդի մշակութի պատմության համար:

Տեր Թադեոս Տեր-Անդրեասյան Աղգինյանց. — Շմալոնյանի գործակիցներից մեզ է հասել ժամանակի հայ մտավորական և բանաստեղծ Թադեոս քահա-

⁷ Նույն տեղում:

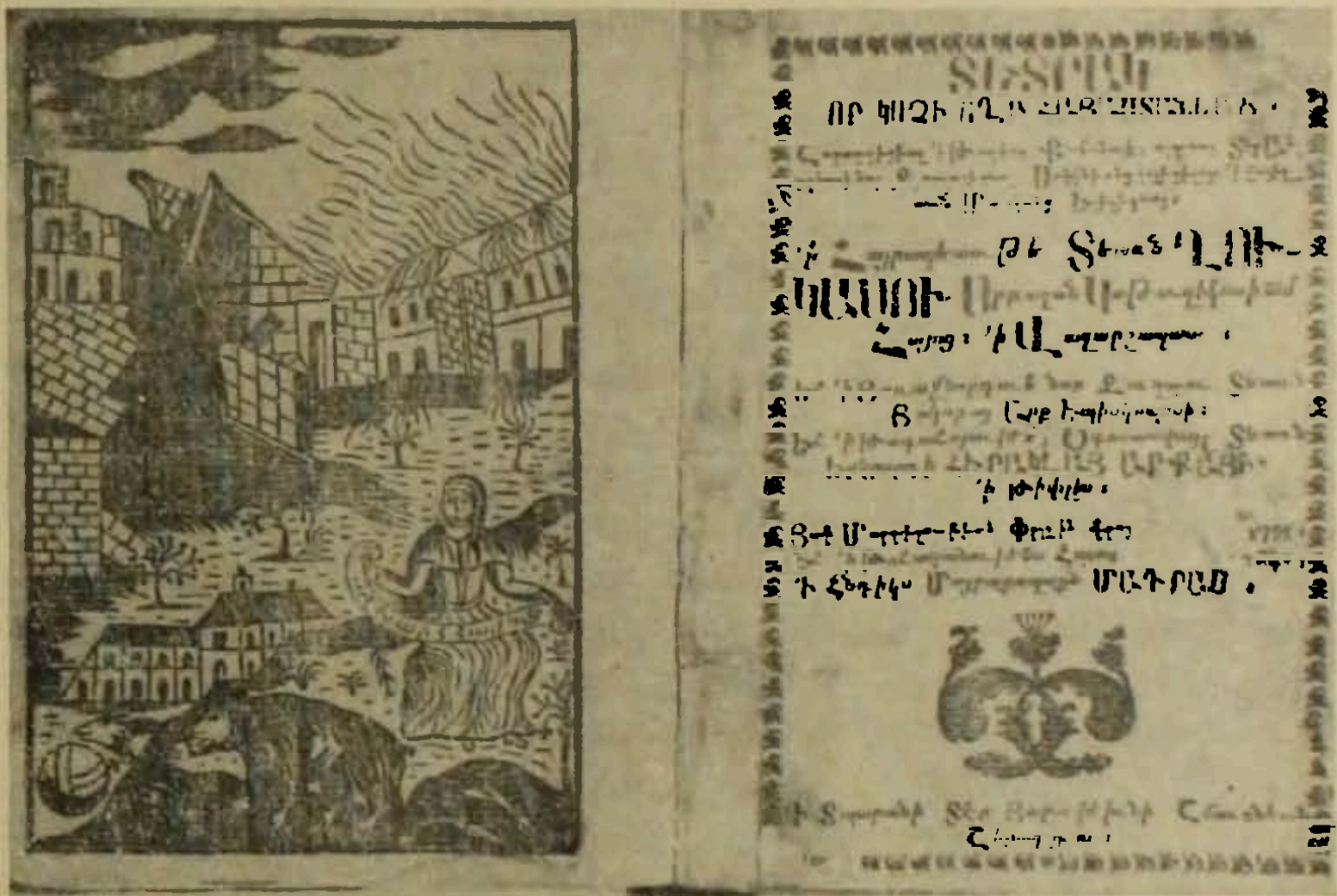
⁸ Թեև զրքի տպագրությունը մոտենում էր վախճանին, բայց «Գիրք սահմանացը» լույս է տեսնում միայն 1797 թ.:

⁹ «Գիրք սահմանաց սրբոյն Դավթի Անհաղթ փիլիսոփայի՝ հայոց իմաստասիրի», Մադրաս, 1797, էջ 657:

¹⁰ Տե՛ս «Ազգարար», 1795, № 8:

¹¹ Նույն տեղում, 1794, № 4:

նա Սոգինյանցի անունը: Ինչպես երևում է Շմավոնյանի հրատարակություններից մեկի հիշատակարանից, Սոգինյանցը Նոր-Ջուղայից էր, Մադրասում Շմավոնյանի կարգակիցն ու սիրելի բարեկամը: 1791 թ. Շմավոնյանի տպարանում հրատարակվում է Սոգինյանցի գրքույկը, որը կրում էր «Տետրակ, որ կոչի Ողբ Հայաստանեաց» խորագիրը: Գրքույկի գաղափարական ուղղությունը, հայ ժողովրդի վիճակի ու նրա ապագա բախտի շուրջ հեղինակի խորհրդածությունները, Մայր Հայաստանի բանաստեղծական կերպարի ստեղծումը և պոեմի դիմաոնական հյուսվածքը (այլև խորագիրը, որ հիշեցնում է «Նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» գիրքը), խոսում են նախորդ շրջանի հնդկահայ հրապարակախոսական մտքի հետ Թադեոս Սոգինյանցի հայացքների ուղղակի կապի մասին:

Հայտնի է, որ Բաղրամյանի գիրքը գրված էր «... Սակս սթափելոյ երիտասարդացն, և մանկանցն Հայկազանց ի վեհերոտեալ և ի հեղգացեալ թմրութենէ քնոյ ծուլութենէն»: Սոգինյանցի գիրքը նույնպես նախատեսված էր «առ ՚ի յորդորումն մանկանց հայոց», և ընթերցողներին սթափեցնելու նպատակ էր հետապնդում: «Մինչև ե՞րբ անկեալ կաս, ո՞վ վատ, կամ ե՞րբ ՚ի քնոյ զարթիցես» Սողոմոնի կոչը բնաբանի կշիռ է ստանում այստեղ: Ինչպես և Բաղրամյանը, Սոգինյանցը երիտասարդությանը ծանոթացնում է Հայաստանի պատմությանը: Հայերը չեն ճանաչում իրենց աշխարհը, որը ծաղկուն մի երկիր էր, նրանք չգիտեն, թե ինչպիսի բարեկեցիկ և պերճ կյանքով էին ապրում իրենց նախնիները: Պանդուխտ հայերը, հուսահատ ու անմիաբան, չեն խորհում հայրենիք վերադառնալու, իրենց ժառանգությունը ձեռք բերելու, սեփական պետություն ստեղծելու մասին: Հարուստներն ապահովել են իրենց կյանքը և հեռու են վերը հիշած հոգսերից, իսկ ժողովրդի մեծ մասը, զրկված ուսումից և դիտությունից, «ծուլացեալ ու հեղգացեալ» դեգերում է աստ ու անդ...

Սոգինյանցը հեռու է ազգային սնապարծության դայթակղությունից։ Զղաստ հայացքով նա հայերի ուշադրությունը հրավիրում է հարևան հետա՝ մընաց ազգերի վրա, որոնք մեծաքայլ առաջ են գնում։ «Հեթանոսք տգէտք և անուսումք, բարբարոսք լեռնաբնակք, զարդարեալ են իմաստութեամբ, և փառավորեալ են տերութեամբ և մեք լի ենք ամենայն տրտմութեամբ, վասնզի իմաստութեամբ և իշխանութեամբ նոքա օր ավուր աճին. և մեք օրըստօրէ պակասիմք, նոքա հարստանան և մեք աղքատանամք, նոքա զորանան և մեք տըկարութեամբ կորնչիմք, լեալ անօգնական»¹²։

Բարեշեն Հայաստանը կործանվել է հայերի մեղքով, նրանք մեղանչել են աստծո դեմ, մոռացել նրա պատվիրանները... սակայն նորոգումն անհնար մի բան չէ, պետք է արթնանալ ծուլության քնից, զարդարվել իմաստությամբ։ Առանց գիտության ու դպրության անհնար է հզորանալ։

Բաղրամյանի օրինակով Սոգինյանցը հայերին կոչ է անում ուսանել եվրոպական երկրների ժողովուրդների՝ անգլիացիների, իսպանացիների փորձը։ Նրանք ծուլությունը թողնելով հետևել են իմաստության ու գիտության ճանապարհին և ճանաչել ազատության քաղցրությունը։ Հայերը պետք է ընթանան այդ ժողովուրդների ճանապարհով, բայց պահպանեն իրենց ազգային ավանդություններն ու լեզուն։ Սոգինյանցը դատապարտում է գաղութում լայն տարածում դտած այն երևույթը, երբ հայ ծնողները իրենց զավակներին օտարալեզու կրթություն էին տալիս։

Այ ուրդի՛ իմ՝ մի առնիջի՛ այդպիսի բան,
Զի զայդ յայտնի՝ պատճառ լինի մեռ կորստեան...

Հայերը պետք է իրենց տան հիմքը ամուր գետնի վրա դնեն, պայքարեն սեփական տունը ձեռք բերելու համար։ Ուրիշի աշխարհը չի կարող հիմնական օթեվան լինել նրանց։

Թագեոս Սոգինյանցի «Ողբը» միջնադարյան հայ պոեմների ավանդական ողբերից շեղվում է իր նպատակասլացությամբ։ Միայն Հայաստանի կործանման պատճառների կրոնական մեկնաբանությամբ մոտենալով իր նախորդներին, նա բարձրանում է վերջիններից՝ ազգի բարոյական և տնտեսական վերածընության իր ունալ ծրագրով։ Այդ ծրագրին կենսական նոր ուժեր հաղորդելու գիտավորությամբ էլ հանդիսակը նույն գրքույկում ղետեղել է Պետրոս I-ի կենսագրական ակնարկը, որը պատկանում էր «գերահուշակ փիլիսոփա»՝ Վոլտերի գրչին։ Ակնարկը 1771 թ. անգլերենից թարգմանել էր հայ բանասերներից մեկը, որ և հրապարակում է Սոգինյանցը («Պատմութիւն մեծին Պետրոսի Ալեքսիովնի կայսերն և լուսավորչին ազգին ռուսաց»)։

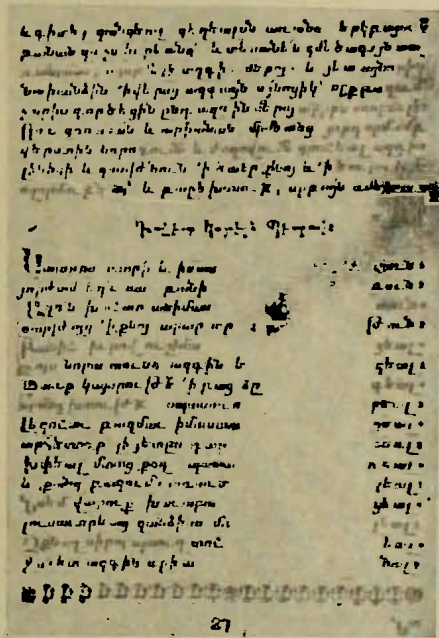
Նախաբանում ասվում է, թե «Պատմությունը» շահավետ կարող է լինել «բանական մտաց համար»։ «Գու մեղ օրինակ աղղն ռուսաց,— գրում է Սոգինյանցը,— եթէ որպես ընտելք և սիրողք եղեն ուսման և 'ի ձեռն մարդչի և որպէս փայլին այսօր գրեթէ պերճք և կորովիք և յաղթողք պտան 'ի մեջ ամենայն ազգի և փայլին ամենայն երջանկութեամբ սեթևեթեալք և բեղուն բարգավաճեալք, որ և տէր զորացուցէ զնոսայ։ Եւ զմեղ զդուռն ողորմութեան բացցէ»¹³։

¹² ՄՏՆտրակ, որ կոչի ողբ Հայաստանեաց, Մադրաս, 1791, էջ 5։

¹³ Նույն տեղում, էջ 22։

Պետրոս I-ի կենսագրությունը ներկայացնելով հայ ընթերցողին և կրկին հավաստելով, թե «այսօր ազգն ողբաց որպիսի պայծառութեամբ կեանքի վերայ աշխարհի», Սոգինյանցը այդ ամենը բացատրում է գիտության ու լուսավորության արմատավորմամբ: Ահա թե ինչու հայերը նույնպես պետք է ջանան դպրոցներ բանալ, ազգի օգտի և ընթերցանության համար տպագրել հնագույն պատմությունները (որոնք կօգնեն նրան՝ ձանաչելու իր անցյալը և կնքպատեն ժողովրդին միավորելուն): Այդ դեպքում միայն, հույս է հայտնում բանաստեղծը, «վերստին նորոգումն և ժողովումն ցրուեալ ազգիս լինիցի, և զարթունքի ծանր քնոյ, և ի ծուլութեան»: Սոգինյանցը Պետրոս I-ի կենսագրական ակնարկի հետ հրապարակում է և իր ներքողը՝ նվիրված ողբաց թագավորին¹⁴:

ԳՈՎԵՍՏ ԿԱՅՍԵՐՆ ՊԵՏՐՈՍԻ
Կայսրս բարի և իմաստուն
Յորժամ եղև սա բանիբուն,
Ազգն խաւաւ, անիմաստուն,
Ջարբոյց ի քնոյ, աւաւ արբուն:
Բանիւ իւրով ուշիմացեալ,
Քոյս նորատունկ ազգին եղեալ,
Փառք կայսրութեան ի բաց ձգեալ,
Պանդխտութեամբ սպասատրեալ:
Լեզուս բազմաւ իմաստացեալ
Արեւստօք լի յետքս դարձեալ,
Խիեալ մտաց բոլ պատառեալ
Եւ քան զբազումս առաւելեալ:
Նսեմ վարուք խաւարացեալ
Լուսավորեաց զանձինս մոլեալ,
Չքնաղ սիրոյ պտուղ տուեալ
Ջան ետ ազգին արիանալ:

Հայրենակիցներին ազատության և արիության ոգով դաստիարակելու նըպատակով Սոգինյանցը իր գրքույկում զետեղել է և Եզովպոսի առակներից մի քանիսը: Դրանցից ուշադրության արժանի են առավելապես երկուսը: Բայլը նախանձում է շան ապահով ու կուշտ կյանքին: Շունը խոստանում է նրան տանել իր տիրոջ մոտ, եթե թողնի իր գայլությունը: Համաձայնությունը կայացվում է, բայց երբ գայլը հասկանում է, որ ինքը պետք է շղթայված ապրի (ինչպես շունը), հրաժարվում է շան առաջարկից: «Առակս ցուցանէ, թե ազատութիւնն է մեծագին, քան զամենայն ինչ, և սիրելի»¹⁵:

Սպառազինված ձին մեկնում է պատերազմի դաշտ, խոզը հեգնում է. ա՛յ հիմար, ինչո՞ւ ես գնում, կսպանվես: Ձին ասում է. իսկ դու ժամանակդ անց կացրու տիղմի և կեղտի մեջ, որպեսզի հետո սպանվես դանակով, առանց որևէ փառքի: «Առակս նշանակէ, թէ լավագոյն է մեռանիլ փութով և փառավորապէս, քան ապրիլ երկար, ամօթով և նախատանօք»¹⁶:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 27:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 29:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 30:

Տեր-Թադեոս Սոգինյանցի գրական-հրապարակախոսական գործունեությունը է՛լ ավելի է ծավալվում «Ազդարարի» հրատարակության տարիներին: Այս շրջանում նա հանդես էր գալիս իբրև ամսագրի գլխավոր աշխատակիցը, որի հոդվածները որոշում էին «Ազդարարի» գաղափարական ուղղությունը: Նա, սակայն, իր ազգանունով ստորագրել է մի քանի բանաստեղծություն միայն:

«Ազդարարի» առաջին յոթ համարներում տպագրվել են ոմն «Ուրախակից բարեկամի» բանաստեղծությունները, որոնք ծրագրային առաջնորդողների կրճիռ ունեին: Ինչպես երևում է այդ բանաստեղծություններից, «Ուրախակից բարեկամը» հրապարակախոսական ելույթներից բացի մասնակցում էր խմբագրական աշխատանքներին, մշտապես քաջալերում Շմավոնյանին, գաղութահայության մեջ բարձրացնում ամսագրի վարկը: «Ուրախակից բարեկամը» անվերապահորեն գաղութի լուսավոր մտավորականներից մեկն էր, Շմավոնյանի զինակիցը, որն իրեն իրավունք էր վերապահում հանդես գալ իբրև դաստիարակ և քարոզիչ: Մադրասի հայ հասարակության մեջ մենք չենք տեսնում «Ուրախակից բարեկամի» մտավոր ու բարոյական նկարագիրն ունեցող մի գործչի, որը հանիրավի մոռացված լիներ: Ենթադրում ենք, որ այդ գրական կեղծանունով ստորագրել է Սոգինյանցը, թերևս հետևելով իր օրերի եվրոպական թերթերին:

«Ուրախակից բարեկամն» է, որ «Ազդարարի» առաջին համարում հայ ընթերցողներին ծանոթացնում է անդրանիկ պարբերականին, խնդրում նրանց ներողամտությունը, եթե ամսագիրը թերություններ կունենա, և օժանդակությունը՝ կատարյալ դարձնելու այն: Կրկին «Ուրախակից բարեկամն» է, որ իր հարուստ կենսափորձի օգնությամբ այնպիսի խորհուրդներ է տալիս «Ազդարարին»¹⁷, որոնք դառնում են ոչ միայն հայ առաջին ամսագրի գործունեության ծրագիրը, այլև որդեգրվում են հետագա տասնամյակների լրագրողների կողմից: Այնուհետև, «Ազդարարի» հրապարակախոս-տեսաբանը արժարժում է հալ իրականության համար կենսական մի շարք խնդիրներ, իր հարցադրումներում հարադատ մնալով խմբագրի քաղաքական ուղղությանը և «Ողբ Հայաստանեաց» սյուեմի գաղափարախոսությանը: «Ուրախակից բարեկամը» քրննարկում է հայերի մտավոր դարգացման, տնտեսական դրության և քաղաքական աղատության հետ կապված հարցերը: Նա ամսագրի օգնությամբ ենթադրում էր իր ժողովրդին հասցնել աղդային ինքնաճանաչության:

Ազդ առնել պարտիս դու որդւոց հայոց,
Ներկայ աւերումն և փառք անցելոց,
Եվ միշտ յորդորել նոցայ արքրնուլ,
Զվարսս նախնեաց յանձին զգենուլ¹⁸:

Հայերի նախնիները սիրում էին ուսումն ու կրթությունը, ունեին բաղմամբիվ գիտնականներ և փիլիսոփաներ: Ժամանակակիցները պետք է հետևեն նրանց օրինակին և ուսումնատենչության ոգին հասցնեն ապագա սերունդներին: Միաժամանակ նա խորհուրդ է տալիս՝ ընթերցողներին հասկացնել ժամա-

¹⁷ «Ուրախակից բարեկամը» իր բանաստեղծություններում շարունակ դիմում է «Ազդարարին», շնչալիւրում այն:

¹⁸ «Ազդարար», 1794, № 3:

նակի արժեքը: Ժամանակի կորուստը բանաստեղծը համարում է կյանքի կորուստ:

Ինչ վերաբերում է գաղութահայության տնտեսական դրությանը, ապա «Ուրախակից բարեկամ»-Սոգինյանցը խիստ մոայլատես է: Առևտուրն սպառել է իրեն, հայերին արդեն խաբում են միջազգային շուկայում, ուստի նրանք լըրջորեն պետք է խորհեն ապագայի մասին: «Ողբ Հայաստանեացի» ծրագրով բանաստեղծը հայերին խորհուրդ է տալիս վերցնել իրենց գանձերը և գնալ Հայաստան, զարգացնել տնտեսությունը, արդյունագործությունը, փող կուտակել և դրա տոկոսներով դպրոցական լայն ցանց ստեղծել: Ինչ միջոցով պետք է հայերը տիրեին իրենց հայրենիքին: Սոգինյանցը իր հույսերը կապում էր քրիստոնյա թագավորների հետ, պահանջում նրանց լեզուներով թարգմանել նվաճողների անողորմության պատմությունը և արդար վրեժի կոչել բարեկամներին: Եվ երբ նրանք կօգնեն Հայաստանն ազատելու բռնակալներից, հայերը մշտապես երախտապարտ կլինեն ազատարարներին և հարկ կվճարեն նրանց: «Ուրախակից բարեկամ»-Սոգինյանցն արդեն տեսնում էր նորոգ կյանքի լույսի ճառագումը ռուսական գահից: Եկատերինան սպեղանի է դնում հալ ժողովրդի վերքերին, արժանանալով բանաստեղծի ջերմ բարեմաղթանքներին:

Իր ժողովրդի երջանիկ և բարօր կյանքի բաղձանքը Թադեոս Սոգինյանցն արտահայտել է ծննդյան տոների առթիվ գրած մի բանաստեղծությամբ. որը, մեր կարծիքով, ինչ-որ չափով դարձել է հանրահայտ «Տէր կեցոյի» նախօրինակը¹⁹: Մի այլ բանաստեղծության մեջ «Ուրախակից բարեկամը» խնդրում է աստծուց՝ գերության փոխարեն ազատություն տալ հայերին, մոռացնել տալ պանդխտության ցավը և օգնել նրանց՝ հեռավոր ափերից հասնելու «ի տուն սեփական»²⁰:

Սկսած 5-րդ համարից, «Ուրախակից բարեկամը» խոսում է հրաժեշտի մասին: Նա հայտարարում է, թե հուսահատվել է. իր տգիտությունը, բազմաթիվ մարդկանց կշտամբանքները խանգարում են գրել նախկին քաղցրաբան ոճով: Իրենց ալցերով շատ են խանգարում և անբան շաղակրատները, որոնք հսկայական ժամանակ են խլում: Շմավոնյանը խրախուսում է իր «վսեմախոհ» և պատվական թղթակցին: Զգացված խմբագրի դրվատական խոսքից, «Ուրախակից բարեկամը» շնորհակալություն է հայտնում և 7-րդ համարում տպագրում վերջին բանաստեղծությունը: Կարո՞ղ էր մի հրապարակախոս, որ ուխտել էր կյանքը նվիրել «Ազդարարին», վերը հիշված պատճառներով հեռանալ թերթից և ապրել պասիվ հայեցողի դերում: Ո՛չ, իհարկե: «Ուրախակից բարեկամը», գիտակցելով իր օրերի լուսավորական շարժման մեծ նշանակությունը, «Ազդարարը» համարում էր ազգի նորոգման

Ո՛վ տէր ողորմած Աստուած մաղախէ,
Ուր քո զքուքեամբ անուանեցաւ սէր,
Անկեալ մեր ազգիս անօգնականի
Ձեռամբ քո կանգնեա՛ւ և յաւրո՛ մեզ տէր,
Ժողովեա՛ ՚ի մի, զի եմք յոյժ ցրուեալք,
Անտէրունջ հօտից զոլով նմանեալք...

(Տե՛ս նույն տեղում, 1795, № 16):

խորհրդանիշ, նրա բարոյական կյանքի վերածնունդն ավետող մի նոր աղավալն էր՝ թերթը, նրա հայացքով, հայերի քաղաքական ազատությունը նախապատրաստող ծանրակշիռ մի գործոն էր, իսկ 1794 թ.²¹ մի բացառիկ տարի, որը հայ ազգին «Ազդարար» էր պարգևել։ «Ուրախակից բարեկամը» հոգու բոլոր թելերով կապված էր «Ազդարարի» հետ. մի բանաստեղծության մեջ իբրև լիրիկական զեղում նա գրում է, թե այն ժամանակ, երբ խոր գիշերով ամենքը ննջում են, իսկ ոմանք պարապ-սարապ թափառում, «Ազդարարի» սերն իրեն բանտարկել է սենյակում՝

Ուր կտոր մի թուղթ, թանաֆ և գրիչ,
Ունեցայ մտաց իմ մարմնացուցիչ²¹։

Սոգինյանցը չի մեկուսանում գործունեության ասպարեզից։ Ամեն բանից առաջ կայունանում է «Ազդարարը». արդեն 5-րդ համարից խմբագիրն սկսում է հրատարակել հաշատուր Զուղայեցու «Պարսից պատմություն» ծավալուն գործը։ 8-րդ համարից սկսվում է Հակոբ Այուբյանցի «Հեյդարալի խանի պատմությունը» վեպի տպագրությունը։ Այդ երկու ստեղծագործությունները զբաղեցնում են ամսագրի տետրականների գրեթե $\frac{2}{3}$ -ը։ Մնացած էջերում զետեղվում էին բազմազան նամակներ, հաղորդումներ, լուրեր արտասահմանյան թերթերից, հայտարարություններ։ Սոգինյանցը առժամանակ կարող էր չթղթակցել «Ազդարարին», բայց միայն առժամանակ։ Հետագա համարներում կրկին երևում են նրա բանաստեղծությունները։ Ի դեպ շատ հետաքրքրական է այն երևույթը, որ հենց Սոգինյանցը, և ո՛չ մեկ ուրիշը, մի նամակ-հարցում է հղում «Ուրախակից բարեկամին», ցանկանալով իմանալ նրա լուծության պատճառը։ Նամակ-բանաստեղծությանը կրկին բանաստեղծությամբ պատասխանում է իբրև թե «Բարեկամի բարեկամը» և հայտնում, թե «Ուրախակից բարեկամը» չի գրում՝ ծանր հիվանդության պատճառով. սա միամիտ հնարանք էր։ Եթե այդ ճշմարիտ լիներ, խմբագիրը ընթերցողներին կծանուցեր իր գլխավոր աշխատակցի հիվանդության լուրը։ Հավանաբար Շմավոնյանի խորհրդով «Ազդարարի» հրապարակախոսը պետք է հրաժեշտ տար իր կեղծանվանը և հանդես գար սեփական անունով²²։ Եվ սակայն ի՞նչ հիմքեր ունենք պնդելու երկու հեղինակների նույնության վերաբերյալ այս վարկածը։ Արդեն ասացինք, որ «Ուրախակից բարեկամի» մասշտաբի մի զարգացած և հայրենասեր գործիչ հաղիվ թե անծանոթ մնար սերունդներին, երբ այսօր մեզ համար պարզվում են Մադրասի գաղութի նշանավոր անձանց ազգակցական նույնիսկ ամենահեռավոր կապերը։ Շմավոնյանի հոգատար ձեռքով սերունդներին են հասել տպարանի գրեթե բոլոր աշխատակիցների և բանվորների անունները. մի՞թե նա կարող էր մոռանալ իր զինակից բանաստեղծին։ Այնուհետև, և որ կարևորն է, «Ուրախակից բարեկամի» գաղափարները նույնանում են «Ողբ Հայաստանեաց» պոեմի թեզերի հետ, զարգացնում դրանք հրապարակախոսական նոր միջոցներով։ «Ուրախակից բարեկամը» մի տեղ հայտնում է, որ ինքը կրթությունը տանն է ստացել, մի բան, որ թելադրում է նրա քահանայի որդի լինելու միտքը։ Այդ միտքը նա հաստատում է մի այլ բանաստեղծության մեջ, որտեղ պատմում է, թե

²¹ Նույն տեղում, 1795; № 5։

²² XIX դարի 60-ական թվականներին, երբ Կողմա Պրուտկով կեղծանունը կրող բանաստեղծները վճռում են թողնել այդ անունը, «Սովրեմեննիկ» ամսագրում տպագրում են Պրուտկովի «մահախոսականը»։

մանուկ հասակում հայրը իրեն սովորեցրել էր ասել Համբարձման փոխը և ինքը մեկ անգամ այն մեծ հաջողությամբ կատարում է եկեղեցում՝ արժանանալով ամբոխի գովության համբույրին²³։ Իվում է, թե Եզովպոսի առակաների մեծ գնահատող Ոսգինյանցի միջոցով էր, որ «Ուրախակից բարեկամի» բանաստեղծությանը կից «Ազդարարում» ղեկավարվում է անազատ ժողովրդին միաբանության և վճռականության կոչող «Սակս խորհրդոցն մկանց» առակը²⁴։

Կարելի է բերել մեկ ուրիշ զուգահեռ։ «Ողբ Հայաստանեաց» պոեմի «վերջաբանութեան» մեջ Թ. Սոգինյանցը, խոսելով իր գրքի արժանիքների մասին, դրանց պայմանական լինելը բացատրում է հետևյալ բանաստեղծական պատկերի միջոցով. «Որովհետև ամենայն նորատունկ ծառոց կանուխ պտուղքն քաղցր երևին՝ ի յաշս տեսողացն (թեև իցէն անախորժ և տհաս), նոյնպես զնորագոյն պտուղս իմ եղեալ առաջի ձեր՝ յուսամ, զի քաղցր երևեսցի և մի ունայն համարեսցիք։ Վասնզի ամենայն արհեստք և գիտութիւնք օրըստօրէ յառաջանան»²⁵։

Տարիներ անց «Ազդարարի» հրապարակախոս «Ուրախակից բարեկամը» հետևյալ գնահատականն է տալիս ամսագրի առաջին համարներում տպագրված և ընթերցողների գովասանքին արժանացած իր բանաստեղծություններին։
 Դրանք նման են՝

...մրգաց, որք նոր երևին,
 Տան համ փաղցրութեան նաև տերևին,
 Այլ մինչ բազմանայ, ոչ ոք հարցանէ,
 Եվ ոչ ոք ուտէ զայն ամենևին։
 Ոչ բան իմ էր փաղցր և ոչ գրութիւն,
 Այլ եղանակին զանազանութիւն,
 Յորմէ ղնկալավ անշուք իմ գրիչ,
 Քո և համայնից բարի հանութիւն»²⁶։

Ուրիշ մի գրող 5 տարի անց հազիվ թե կրկներ Թադեոս Սոգինյանցի գրքի տողերը։ Միևնույն անձնավորությունը միայն կարող էր համանման երևույթները գնահատել իր կողմից ստեղծված գեղարվեստական մտածողության ուրույն չափանիշով։

Այն փաստը, որ «Ուրախակից բարեկամը» խոստովանում է տաղաչափական արվեստի մեջ իր տկարությունը, նրան չի հեռացնում բանաստեղծ Սոգինյանցից։ Բանն այն է, որ բոլորը, անգամ Շմավոնյանը, բազմիցս խոստովանում են, որ իրենք չեն ուսանել քերթողական արվեստը։ Շմավոնյանն իր ամսաթերթի առաջին համարում հայտարարում էր, թե ո՛չ ինքը և ո՛չ իր օգնականները հմուտ չեն քերթողական արհեստին։ Սոգինյանցը «Ողբ Հայաստանեացի» առաջաբանում ընթերցողներից խնդրում է գրքի թերությունները վերադրել իր տհասությանը և այլն։

«Ուրախակից բարեկամն» այդ միտքն արտահայտում է այնքան պատկերավոր, որ անուղղակիորեն հերքում է իր իսկ հայտարարությունը. ինչպես

23 Հիշենք, որ Սոգինյանցը քահանայի որդի էր։

24 Տե՛ս «Ազդարար», 1794, № 3։

25 «Տեսարակ, որ կոչի ողբ Հայաստանեաց», էջ 31։

26 «Ազդարար», 1795, № 15։

անկարելի է 200 աղյուսով ավարտուն և լիարժեք շենք կառուցել, այնպես էլ անհնար է լեզվական սահմանափակ բառամթերքով իսկական բանաստեղծություն ստեղծել: «Այսպիսի գործ հարկաւորութիւն բազումս նիւթոյ պահանջէ, և ես ոչ ունիմ յաւելի, քան թի որպէս առակն իմ ցուցանէ երկու հարիր աղիւս, և ո՛չ ինչ նիւթ շարայարելոյ, և աղքատութիւն իմ ոչ խոստանայ գնել յաւելի»²⁷:

Հարկավ այս խոստովանությունները և զեղումները ավելի պետք է բացատրել հեղինակների բարձր պատասխանատվության զգացումով, քան ավելորդ համեստությամբ:

Անկախ այն բանից, թե հետագայում հայ բանասիրությունը կհաստատի՞ այս վարկածը, թե կմերժի՝ հայտնաբերելով «Ուրախակից բարեկամի» ինքնությունը հաստատող անժխտելի փաստեր, Սոգինյանց-գործչի դերն անգնահատելի է XVIII դարի վերջի զաղութահայ լուսավորական շարժման մեջ: Պատահական չէ, որ Հարություն Շմավոնյանը դեռևս 1793 թ. սկզբին ապագա սերունդներին պատգամում էր բարի հիշել Թադեոս Տեր-Անդրեասյան Սոգինյանց քահանային, որը «միշտ ունի ջանասիրութիւն սակս բարութեան բազմաց»²⁸:

Հակոբ Սիմեոնյան Այուբյանց.— Հակոբ Այուբյանցը ծագումով Նոր Զուղայեցի էր, վաճառական, բնակվում էր Մադրասում: 1791 թ. նա գրում է մեզ հասած իր միակ վեպը, որը կոչվում էր «Դիրք զբոսանաց» և թուղթք քաղցրալուրք յորս ընթերցանին վարք, արարմունք և բարքն ճարտարագունէղ բանաստեղծի, նարոբ Հեյդարալի խանի, և մեծ սպարապետի հնդկաց Սրենդաթան քաղաքի»: Շմավոնյանը Այուբյանցի վեպը տպագրում է «Ազդարարի» 8—18 համարներում: Ամսադրի դադարեցման հետևանքով վեպի վերջին գլուխը չի տպագրվել և չի հասել մեզ:

Առաջաբանում Այուբյանցը պատմում է վեպի գրության հանգամանքները: Բոլոր ժողովուրդները, այդ թվում և հայերը, շարադրել են իրենց ազգի պատմությունը՝ «վասն վայելման ապագայիցն»: Նա հիշատակում է 42 հայ պատմիչների անունները՝ Ագաթանդեղոսից մինչև իր ժամանակները, ապա Հ. Շահամիրյանի «Պատմագիր յորդորակը»²⁹: Այուբյանցը մեջ է բերում և հայ պատմիչների թարգմանած աշխատությունների ցանկը (18 անուն): Վստահելով իր ընթերցողների ներողամտությանը, նա նույնպես վճռում է գրել իր ժամանակի հնդկական մեծ սպարապետ, նարոբ Հեյդարալի խանի կյանքի պատմությունը, «առ ՚ի յօգուտ մերադնեից և նորաբողբոջ դեռավարժից», որպեսզի ներանք սովորեն, թե ինչպիս պետք է համեստաբար և իմաստությամբ ապրեն հնդկական տերության սահմաններում: Այուբյանցը հեռու էր իր գործը կատարյալ տեսնելուց: Նախնի մատենագիրների աշխատությունները որակելով իբրև ոսկեղեն և արծաթեղեն անոթներ, նա իր «Պատմությունը», «բեկտնելի խեցեղեն» է համարում... Չնայած դրան նա պատահական մեկը չէր, որին անհանգստացնում էր դրական փառքի հասնելու մարմաջը: Լեոն նկատում է, որ իր ժամանակի համար բանասիրական հազվագյուտ դիտելիքներով օժտ-

²⁷ Նույն տեղում, № 6:

²⁸ «Դիրք Պորփիրի», էջ 411:

²⁹ Հայտնի է, որ մինչև 1908 թ., երբ լույս է տեսնում Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարանը («Դիվան հայոց պատմության», Բ., 1908), «նոր տետրակ, որ կոչի Յորդորակ» գրքի հեղինակը համարվում էր Հակոբ Շահամիրյանը (տե՛ս Լ. Լ. Ռ., Հայոց պատմություն, III հատ., էջ 1033):

ված այդ գրողը սեր իրականության մեջ առաջինն է շարադրում հայ պատմիչների դեռևս անտիպ գործերի մատենագիտական ցանկը: Պետք է ենթադրել, որ նա քաջ գիտեր և Շահամիրյանի տպարանի հրատարակությունների բովանդակությունը, որոնց ոգով էլ ձեռնարկում է իր վեպը, օտար ափերում ժամանակի հայ սերնդի գոյատևմանը նպաստելու դիտավորությամբ: Այն փաստը, որ Շմավոնյանը իր գրքերից մեկի հիշատակարանում Այուբյանցին համարում է «առաջին յորդորող գործարանիս», ցույց է տալիս հայ վիպասանի գործունեության լուսավորական միտվածությունը:

Ծանոթանանք Այուբյանցի կյանքին՝ այն ժլատ արտահայտությունների միջոցով, որոնք ցրված են նրա վեպի առանձին էջերում:

Հեյդարալի խանի կյանքի պատմությունն ընդգրկում է 1717—1782 թթ.: Վիպասանը հանգամանորեն շարադրում է կիսաիրական, կիսաֆանտաստիկ այդ պատմությունը, ջանալով իր հերոսի ահավոր խորամանկությունը ներկայացնել իբրև խորագիտություն, արյունարբու բարքը՝ զորավարի խիզախություն: Ճշմարտությունն այն է, հավանաբար, որ նոր վախճանված նաբոբի կյանքի պատմության շարադրությամբ Այուբյանցը ձգտում էր նրա հետնորդների ուշադրությունը հրավիրել տեղի հայկական հատվածի վրա, նրա համար ձեռք բերելու նպատակով այն արտոնությունները, որոնք ժամանակին ստացել, բայց չէր կարողացել դնել իրական հողի վրա: Պարզվում է, որ 1778 թ. դեկտեմբերին Այուբյանցը ընդունվում է Հեյդարալի խանի կողմից և հայ վաճառականների համար արտոնություններ խնդրում՝ նրա տիրապետության սահմաններում:

«...խոստացաւ տալ ազգի իմոյ, զոր ինչ խնդրիցեմ,— գրում է Այուբյանցը,— և խնդրելն ի մեր քանի հատոր իրք վաճառելոյ և գնելոյ և ազգն մեր աղատ լինինցեն ամենայն հարկաց և մաքսաց: Եվ նայ առատապէս շնորհեաց զխնդրելիս իմ, բայց ոչ կարացի կատար յասուցանել...»³⁰:

«Պատմությունից» երևում է, որ Այուբյանցը հաճախ է ճանապարհորդել Հեյդարալի խանի թագավորության մեջ և օտարազգի վաճառականների հետ ընդունվել նրա պալատում: Հեյդարալի խանը այնքան լավ դիտեր Այուբյանց-վաճառականին, որ նույնիսկ պատերազմական թոհուրոհի մեջ, մի անգամ, երբ ուղարկում է անգլիացիների տիրապետության տակ գտնվող Վելուր քաղաքը, նամակով այդ քաղաքում գտնվող Այուբյանցից «երկու տասան շուշա՝ վարդաջուր է խնդրում: Ստանալով անգլիացի քաղաքապետ Զոն Վուլթի թույլտրվությունը, Հակոբ Այուբյանցը ապրանքն առաքում է և գինն իսկույն ստանում:

Եթե վեպի սկզբնական հատվածներում հեղինակն ընկնում է շափազանցությունների մեջ, ակնհայտորեն տուրք տալով լսած հրաշապատում զրույցներին, վերջին դրվագները նկարագրում է առավել հավասարակշռված: Այստեղ բխվում են անգլիական, ֆրանսիական և հնդկական իշխանավորների շահերը, հաղթում են հզոր բանակ, զենք և հետախուզություն ունեցող կողմերը:

Հակոբ Այուբյանցի վեպը զուտ վիպական հյուսվածքից բացի ուշադրություն է գրավում իր ճանաչողական արժեքով: Հետաքրքրական են այն հատվածները, որտեղ նկարագրվում են տեղական, ազգային կյանքի առանձնա-

30 «Աղդարար», 1795, № 13:

հատկությունները: Ահա թե ինչպիսի վառ երանգներով է վիպասանը նկարագրում Հեյդարալի խանի հաղթական մուտքը Բենկլուր քաղաքը: Ժողովուրդը ցնծադին աղաղակներով դիմավորում է նրան:

«Ես ևս ելի ընդ յառաջ նորա, զի անդ բնակէի. չիրաւի տեսաք զարմանալի փառք, ինքն էր բազմեալ 'ի մէջ գահի և գահն էր բարձրեալ 'ի վերայ փղի և շուրջանակի պատեալ կալեալ կալին շորս հազար արս տիգաւորս. և յետս նոցա՛ էր հինգ հարիւր փիղս զարդարեցեալս. յետս փղացն էին ամենայն զօրքն և յառաջ իւր էին քսան թնդանօթս և շորս հազար ձիաւարս, ունելով 'ի ձեռին իւրեանց հրացանս արձակելով և յետս նոցա հինգ հարիւր արք եւրօպացիք հեծեալս, ունելով 'ի ձեռին իւրեանց սուր մերկ և ալլ բազում հետեակքս բացեալ դրօշակօք. արձակէին թնդանօթս, հարկանէին զարապանս թմբկօք և պարիւք, մեծաւ հանդիսիւ մուծին ներքս քաղաքին. իրաւի էր տեսիլ զարմանալի և փառաց նորա»³¹:

Նույն պաթոսով Այուբյանցը նկարագրում է նաբոբի վեհաշուք մուտքը Սրենգաթան, նրա Քերիմ որդու հարսանյաց հանդեսը և այլն:

Հակոբ Սիմեոնյան Այուբյանցի վեպը, սակայն, իբրև այդպիսին, շատ պարզունակ կառուցվածք ունի: Այն շարադրված է առանց ժանրային պայմանականությունների. լեզուն անկանոն է, կիսազրաբար, կիսաբարբառային, հար և նման «Ազդարարի» թղթակիցների լեզվին: Երբեմն ընդհատելով նկարագրությունը, հեղինակը թույլ է տալիս զեղումներ, բողոքում աղբյուրների ոչ հավաստի լինելուց («ճշմարիտ ոչ գիտեմ որն իցե ճշմարիտն 'ի միջի սոցա»): Մի ալլ հատվածում անհարկի ընդհատելով սյուժետային գիծը, պատմում է փողոցային մի դիպված, ապա և իսկույն ավելացնում, թե այդ «չէ 'ի շարս բնական պատմութեանս մեր», բայց իբրև զարմանահրաշ փաստ հարմար է գտնում «քանի մի տողիւք աստ ճառել»:

«Հեյդարալի խանի պատմությունը» ժանրային և լեզվական առումով որքան էլ անկատար, կարդացվում է լարվածությամբ և բավականաչափ հստակ պատկերացում է տալիս ժամանակի Հնդկաստանի ժողովուրդների կյանքի, պատերազմներից ու սովից ավերվող ֆեոդալական այդ հսկայական պետության առօրյայի, օտար նվաճողների Հնդկաստանում ունեցած իշխանության մասին:

Հակոբ Այուբյանցի վեպը, որ ժամանակագրական առումով նախորդում է Մ. Թադիադյանի արկածային ժանրի գործերին, հարստացնում է հայ նոր գրականությունը, դրա նախապատմությունը հասցնում XVIII դարի վերջին քառորդը: Վաճառական, գրող, հասարակական գործիչ, բանասեր՝ այսպիսին էր Շմավոնյանի հայրենակիցը և նրա անխոնջ ժամանակակիցը:

Խաչիկ Մատուռյան Չաբիֆյան և ուրիշներ. — Իր հրատարակությունների հիշատակարաններում Շմավոնյանը ներկայացնում է աշխատակիցներին՝ բանասերների, գրաշարների, տպարանային բանվորների, որոնցից շատերը նրա հետ աշխատում են տպարանի գոյության ողջ ժամանակամիջոցում: Ի՞նչն էր կապում այդ անձանց տպարանի հետ. հագիվ թե նյութական ակնկալությունները, որովհետև տպարանի նյութական վիճակն աննախանձելի էր և աշխատակիցների հիմնական զրադմունքը, այնուամենայնիվ, մնում էր առև-

31 նույն տեղում, № 14:

տուրը: Ինչպես Սոգինյանցը և Այուբյանցը, Շմավոնյանի գործակիցներից շատերը Նոր-Ջուղայից էին, որտեղից բերել էին Ամենափրկիչ վանքի լուսավորական ավանդները: Աշխատանքը տպարանում (որ ոմանք կատարում էին ձրի) նրանց համար գաղափարական գործ էր, հավասարազոր ազգի փրկության համար պայքարելուն:

Այգ գործիչներից Շմավոնյանը ջերմությամբ է խոսում Նոր-Ջուղայեցի Խաչիկ Ծատուրյան Զարիֆյանի մասին, որը տպարանի մշտական և հիմնական աշխատակիցն էր: «Ձնախկին և յար աշխատողն քաղցրաճաշակ տպարանիս մերոյ», «զվաստակակիցը յամայն գործոց տպարանիս», ասում է նրա մասին Շմավոնյանը: Զարիֆյանը մասնագետ տպագրիչ էր. «'Ի սկզբանէ աշխատող է և օգնական իմ և համայն գործարանիս, մանավանդ փորագրութեան տառից և ո՛չ եթէ միայն հայոց, այլև այլազգաց և պարսից»³²: Շմավոնյանը նրան այլ կերպ չի կոչում, եթե ոչ հոգեծին զավակ, ձեռնասուն աշակերտ, սիրելի և հարազատ որդի:

Զբաղմունքով Զարիֆյանը վաճառական էր և իր շատ ժամանակակիցների նման կարողանում էր տպարանային ծանր աշխատանքը զուգակցել առևտրականի անհանգիստ առօրյային: «Ազդարարի» հրատարակության շրջանում նա մի քանի թղթակցություն է տպագրում ամսագրում, որոնց մեջ նկարագրում է իր և իր վաճառական ընկերների արկածալից ճանապարհորդությունը, ծովահենների հարձակման հետ կապված մանրամասները (ի դեպ, աղետի ենթարկված նրա ընկերներից երկուսը նույնպես տպարանի բանվորներ էին):

Խաչիկ Զարիֆյանը առաջին հայ պոլիգրաֆիստներից է, որի անունը մեզ է հասել. նա նաև առաջին լրագրողն է, մեկը իր ժամանակի ֆանատիկոս գործիչներից, որոնք համոզված էին, որ իրենց տքնանքով արագացնում են մայր ժողովրդի երջանկության այգաբացը:

Պորփյուրի գրքի հրատարակության համար Շմավոնյանը ձեռքի տակ ուներ 4 ձեռագիր, որոնք բոլորն էլ պակասավոր էին: Ձեռագրերը համեմատում և «մեծաւ զգուշութեամբ» ամբողջական բնագիրը պատրաստում է Հակոբ Զախաթունյանցը [Շահաթունյանց]:

«Ազդարարին» Կալկաթայից թղթակցում էր երիտասարդ վաճառական, շիրազցի Մկրտում Սիմեոնյան Ծմրիկյանցը: Նա ամսագրի համար ծավալուն մի վեպ է թարգմանում անգլերենից, որը «Ազդարարի» հրատարակության շրջանում հավանաբար ավարտին չի հասնում և մնում է անտիպ: 1800-ական թթ. Ծմրիկյանցը փոխադրվում է Մադրաս և գործոն մասնակցություն ունենում տպարանի աշխատանքներին: 1803 թ. նրա թարգմանությամբ հրատարակվում է անգլերեն-հայերեն «Փոքրիկ բառագիրը» (5000 բառ ծավալով), «'Ի պատիւ Հայկազեան սեռի և 'ի վայելումն կրթասէր մանկանց»: Մկրտում Սիմեոնյանը դառնում է Շմավոնյանի տպարանի վերակացուն: Նա 1809 թ. Մարմոնտելի «Բելիսարիոս» պատմական վեպը (թարգմ. Պետրոս վրդ. Պուոնազյան Կարնեցու) հրատարակում է գրեթե մենակ. գրքի հիշատակարանում այդ մասին ասված է. «... յամենայն գործոց թէ 'ի շարելն, թէ կապարաշինութեան և թէ ոսկեզօծ կազմելն բոլոր գրքոյս՝ միայնակ, թարց օգնականի, աւարտ հասոյց»³³:

³² Տպարանի հիմնադրության թույլտվությունը տրված էր պայմանով, որ այնտեղ տպագրվեն նաև արաբերեն և պարսկերեն գրքեր:

³³ «Բելիսարիոս», Մադրաս, 1809, էջ 285:

Հիշատակարանները ի հայտ են բերում և Մադրասի տպարանի այլ աշխատակիցների անունները: Դրանցից են շիրալցի Կիրակոս Կարապետյանը, որին Շմավոնյանը շարունակ կոչում էր իր «արյան առուն» (արյունակից հարազատը): Նա տպարանի մշտական աշխատակիցներից էր, քրտնաջան կապարաշարը: Առաջին հայ պոլիգրաֆիստներից են Բաղդասար Հաֆթյանը, Թորոս Թանալյանը, Թիֆլիսեցի Գևորգ Աղաջանյանը, վրաստանցի Դավիթ Գևորգյանը, Ամենափրկիչ վանքի միաբան Հակոբ Աղազարյանը, Ստեփանոս Մկրտչյանը, նոր տառերի հորինող Պետրոս Հովհաննես Շիրազցին, Լազարը, Մանուկը, Հակոբը... Անուններ, որոնց հիշատակը Շմավոնյանը մաղթում է, որ անջինջ մնա ապագայում:

Շմավոնյանի տպարանին նյութապես օժանդակում են մադրասաբնակ մի շարք հայեր՝ Ավետ Սեթյանը (նրա ծախքով և 4 եղբայրների օժանդակությամբ տպագրվել է «Յիսուսի որդին»), Մարութ Հովսեփի Փռնչյանցը (որին են ձեռնված տպարանի հրատարակություններից երկուսը), Բարադամ Քալանթարյանը, Մանուկ Հակոբջանյանը, Հարություն Կարապետյանը և ուրիշներ:

Ամփոփենք: Շահամիրյանի և Բաղդամյանի գործունեությանը հաջորդած տասնամյակներում մտավոր կյանքը շարունակում է վերելք ապրել Մադրասում: Հայկական նոր տպարանի հիմնադրությունը, այդ տպարանի հրատարակությունները, հայ լրագրության սկզբնավորումը Շմավոնյանին անվերապահորեն դարձնում են հայ լուսավորիչներից մեկը: Նա Ղայթմազյանցի, Սոգինյանցի, Այոբյանցի, Զարիֆյանի համագործակցությամբ ստեղծում է Մադրասի լուսավորական ինքնատիպ կենտրոնը: Մտավորական գործիչների այս սերունդը շփվելով ժամանակի եվրոպական քաղաքակրթությանը և հնդկահայ քաղաքական հրապարակագրության անմիջական ներգործությամբ օգնում է գաղութահայության ազգային ինքնաճանաչության արթնացմանը, նոր որակ հաղորդում հայ մշակութային կյանքի զարգացմանը:

АРУТЮН ШМАВОНЯН И ЕГО СОРАТНИКИ

М. А. МХИТАРЯН

(Резюме)

В октябре 1794 г. в городе Мадрасе (Индия) начал выходить первый армянский журнал «Аздарар» («Вестник»). На основании изданий редактора этого журнала Арутюна Шмавоняна, а также материалов, опубликованных в «Аздараре», в статье раскрывается деятельность его современников и соратников — С. Кайтмазяна, Т. Согиняна, А. Айюбяна, Х. Зарифяна, которые внесли большой вклад в армянское просветительское движение своего времени.

Публицистическая, литературная и общественная деятельность соратников Шмавоняна имела большое значение для развития армянской культуры, оформления национального самосознания населения армянских колоний за рубежом и утверждения их русской ориентации.